

ՀԱՅՈՅ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԻ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՎ ԳՆԱՅԱՏԱԿԱՆԸ ԱՐԱԲԱԿԱՆ
ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

9/47.925/

2961

Հ-Յ5 | Հովհաննիսյան Ն.

| Հայոց ցեղասպան.

պատմ. լուսաբ. և գնահ.

արաբ. ժաման. պատմ. մեջ:

9(47.925)
h-85

ՆԻԿՈԼՍՅ ՀՈՎՀԱՆՆԻՄՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
Հայաստանի Հանրապետության
Գիտությունների Ազգային Ակադեմիայի
Արևելագիտության ինստիտուտի տնօրեն

ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԻ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆԸ ԱՐԱԲԱԿԱՆ
ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

2961

MEMORANDUM FOR THE DIRECTOR

Reference is made to the report of the
Committee on the Administration of the
Department of the Interior, dated
October 1, 1941, and to the report of the
Committee on the Administration of the
Department of the Interior, dated
October 1, 1941.

The following information is being furnished
to you for your information and guidance.
The information is being furnished to you
for your information and guidance.
The information is being furnished to you
for your information and guidance.

Ավելի քան 80 փարի է մեզ բաժանում այն ողբերգական ժամանակից, որը հայրնի է «Հայոց ցեղասպանություն» ընդհանուր անվանք, որի սկիզբը դրեց Օսմանյան կայսրության երկիրթուրքական ղեկավարությունը՝ 1915 թվականից չեռնամուխ լինելով «Հայկական հարցը հայերին ֆիզիկապես ոչնչացնելու միջոցով լուծելու» ծրագրի իրականացմանը: Այդ ծրագիրը առաջին անգամ բանաչեւ էր Օսմանյան կայսրության Պադիշահան /պրեմիեր մինիստր/ Սաիդ Քյուչուկ փաշան դեռևս 1884 թ., որը այնուհետև հայերի նկատմամբ իր քաղաքականության հիմքում դրեց սուլթան Աբդուլ Համիդ Երկրորդը: Սուլթանին փոխարինելու եկած Իթթիհատ վեթերաքքի կուսակցությունը, որը պարտության մեջ ավելի հայրնի է երկիրթուրքեր հորջորջմամբ, նրանցից ժառանգեցին մաս հայկական հարցի լուծման վերոհիշյալ լուծման մեթոդը, որը որպես կարևորագույն սկզբունք դրվեց նրանց պետական քաղաքականության հիմքում: Մասնագետ պարտամբաները, իրավագետները, հոգեբանները և այլն, մշանակալի աշխատանք են կատարել հայոց ցեղասպանությանը վերաբերվող անգլիական, ամերիկյան, գերմանական, ռուսական և ֆրանսիական աղբյուրների ուսումնասիրության և հրատարակության ուղղությամբ: Շնորհիվ այդ աշխատանքների, հոր արժանի է բարչր գնահատականի, լուսաբանվել են հայոց ցեղասպանությանն առվող բազմաթիվ կնճոռոտ հարցեր:

Սակայն միամտություն կլինի ենթադրել, թե այս բնագավառում արդեն ամեն ինչ արված է և ժամանակն է հանգստանալու: Դեռևս կան բազմաթիվ փարաբնույթ աղբյուրներ, որոնք դուրս են մնացել հետազոտողների փեսադաշտից և սպասում են իրենց ուսումնասիրողներին: Նրանց գիտական շրջանառության մեջ դնելը կնպաստի Օսմանյան կուսակառուցների ներքին, հարկապես ազգային քաղաքականության ավելի խորը և բազմակողմանի հետազոտությանը և նոր լույս կսփռի բազմաթիվ հարցերի, այդ թվում մաս Օսմանյան կայսրությունում 1915 թ. իրագործված հայոց ցեղասպանության այլևայլ կողմերի վրա:

Հետազոտողների փեսադաշտից դուրս մնացած աղբյուրների թվին են պարկանում արաբական եեդինակների ուսումնասիրությունները: Վերջին 25-30 փարիների ընթացքում արաբ հետազոտողները արտակարգ հետաքրքրություն են ցույաբերում հայ ժողովրդի բազմադարյան պարտության նկատմամբ: Նրանց աշխատություններում բացառիկ փեղ են գրավում հայոց ցեղասպանության, դրա պարժառների, ներքին շարժառիթների, բնույթի և հետևանքների պարզաբանումը: Կահիրեում, Դամասկոսում,

Հալեպյուն, Բեյրութուն, Բաղդադուն և այլ վայրերուն արդեն լույս են տեսել այդ հարցերին նվիրված բազմաթիվ մենագրական ուսումնասիրություններ, ժողովածուներ և հոդվածներ:

Արաբ հեղինակների աշխատությունները կարելի է բաժանել երեք խմբի:

Առաջին խմբի մեջ մտնում են այն ուսումնասիրությունները, որոնք անմիջապես նվիրված են 1915 թ. հայոց ցեղասպանության հարցերին: Դրանց թվին են պատկանում Ֆայեզ ալ-Ղոտեյնի «Ջարդերը Հայաստանի մեջ»¹, Մուսա Պրենսի «Արմենոսիդ»², Իլյաս Չանանիրիի «Ժողովրդի ողբերգությունը»³, Նահմ ալ-Յաֆիի «Հայերի կոտորածները և արաբական հասարակական կարծիքի դիրքորոշումը: Ապրիլ 24»⁴, Սալեհ Չահր ադ-Դինի «Օսմանյան կառավարության քաղաքականությունը Արևմտյան Հայաստանում և մեծ տերությունների դիրքորոշումը հայկական հարցում /19-րդ դ. վերջին քառորդ - 20 դ. առաջին քառորդ/»⁵ և այլն: Այդ աշխատություններից կցանկանալինք առանցմայնել Ֆայեզ ալ-Ղոտեյնի գիրքը, որը լույս է տեսել 1916 թ. և անմիջապես թարգմանվել ֆրանսերեն և եվրոպական այլ լեզուներով: Դա ականատեսի վկայություններ են և ըստ էության առաջին հրատարակված գրքերից է, որը համաշխարհային հասարակությանը տեղյակ պահեց դարիս մեծագույն ոճրագործության մասին: Երկրորդ խումբը կազմում են արաբ հեղինակների այն աշխատությունները, որոնք նվիրված են Հայաստանի և հայ ժողովրդի ամբողջական պատմությանը, չափ հաճախ ընդգրկելով հայ ժողովրդի բազմադարյան պատմությունը հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը: Նրանք պարունակում են առանցյալ գլուխներ, բաժիններ կամ հատվածներ, որտեղ քննարկվում են հայոց ցեղասպանության հարցերը:

Նման բնույթի աշխատություններից կցանկանալինք նշել եգիպտացի իրավաբան Ֆուադ Հասան Հաֆիզի «Հայ ժողովրդի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը»⁶, սիրիացի պատմաբաններ Մրվան ալ-Մուդավալիի «Հայերը պատմության ընթացքում»⁷, Օսման աթ-Թուրքի «Էջեր հայոց ազգի պատմությունից»⁸, Մամիր Արբաշի «Հայաստան. Երկիր և ժողովուրդ»⁹, լիբանանցի պատմաբան և քաղաքագետ Սալեհ Չահր ադ-Դինի «Հայեր. Ժողովուրդ և պրոբլեմ»¹⁰ և այլ ուսումնասիրություններ:

Երրորդ խմբի մեջ մտնում են արաբ հեղինակների այն աշխատությունները, որոնք նվիրված են արաբական փարբեր երկրների՝ Լիբանանի, Սիրիայի, Եգիպտոսի, Իրաքի պատմությանը, մերչավորարևելյան փարաժաշր-

ջանի ընդհանուր պրոբլեմներին, այդ թվում մաս միջազգային հարաբերություններին և այլմ: Նրանցում արժարժվում են մասնաճյուղի լիարժեքային հարցերը և շատ հաճախ դրան նվիրված են առանձին ենթաբաժիններ: Այդ աշխարհայինները ուշագրավ են այն առումով, որ նրանցում հայկական հարցը և հայոց ցեղասպանությունը բնարկվում են օսմանյան կառավարողների ներքին քաղաքականության և գաղափարախոսական փոփոխությունների համապետություն: Այդպիսի դիրքերից են լուսաբանվում հայոց ցեղասպանության հիմնահարցերը Ամին Սախիյի «Արաբների ապստամբությունները 20-րդ դ.»¹¹, Էմիլ Թունայի «Ազգային - ազգաբազմական շարժումը և արաբական միասնության պրոբլեմը»¹², Չեյն Չեյնի «Արաբական ազգայնականության ծագումը»¹³, Ջիհադ Սալեհի «Թուրքական թուրանիզմը ֆունդամենտալիզմի և ֆաշիզմի միջև»¹⁴, Ասադ Դադիրի «Արաբների ապստամբությունը»¹⁵, Մասադ Չահիրի «Լիբանանի սոցիալական պատմությունը»¹⁶ և այլ աշխարհայիններում:

Արաբ հեղինակներն իրենց ուսումնասիրություններում մեծ տեղ են հատկացնում հայոց ցեղասպանության պատճառների քաջահայտմանը:

Նրանք առանցմայնում են չորս պատճառ:

Առաջին պատճառը ընդհանուր բնույթի է և վերաբերում է համայն Օսմանյան կայսրությանը և նրանում բնակվող ոչ միայն հայերին, այլև բոլոր ոչ թուրք ժողովուրդներին: Այդ պատճառը լավագույնս չկակերպել է եգիպտացի փիլիսոփա և պատմաբան Մուհամմադ Շակիլ Դարբալը: Նա նշում է, որ Օսմանյան կայսրության լծացման, նեխման և ի վերջո կործանման պատճառն այն էր, որ մա «չէր հիմնված կրոնական, քաղաքական կամ սոցիալական նոր գաղափարների վրա, այլ հիմնվում էր պատերազմների և էքսպանսիայի վրա, և դուր չէր բացում փոքր ազգությունների և կրոնների պարկանոցի իր հպարակների առջև՝ կազմակերպելու իրենց փոքրամասն հարաբերությունները ուրիշ հայրմի գաղափարների և սկզբունքների վրա... Օսմանյանները վերցնող ազգ էին և ոչ թե փոփոց, ինչի մասին են վկայում նրանց գիծը և ծրագրերը»¹⁷: Դարբալի այս փոփոխությունը, որը կիսում է մասնաճյուղի Հասան Հաֆիզը, յուրաքանչյուր բանալի է հանդիսանում հասկանալու օսմանյան կայսրությունում իրագործված հայոց ցեղասպանության դրոշմապատճառները: Ըստ եգիպտացի հեղինակի, դա անխուսափելի էր, քանի որ Օսմանյան կայսրության ներքին և արտաքին քաղաքականությունը հիմնված էր բռնության և հալածանքների վրա, չէր ճանաչում ռայանների իրավունքները նոր, այն է՝ արդարության և հավասարության սկզբ-

բունքների վրա կառուցելու հարաբերությունները երկրի ներսում թուրք և ոչ թուրք ժողովուրդների միջև: Եւ ինչպես դիպուկ կերպով նշում է նա, օսմանյան կառավարողները ոչինչ չէին ուզում զիջել ոչ թուրք ժողովուրդներին, սակայն պատրաստ էին նրանցից վերցնել ամեն ինչ՝ ունեցվածքը, պատիվը և, ի վերջո, կյանքը:

Հայոց ցեղասպանության երկրորդ պատճառը ըստ արաբ հեղինակների այն մոր քաղաքական իրավիճակն էր, որ ստեղծվել էր Օսմանյան կայսրությունում 19-րդ դարում և 20-րդ դ. սկզբներին Բալկաններում և արաբական աշխարհում ունեցած տերիտորիալ կորուստներից հետո: Օսմանյան կառավարողները մտավախ էին, որ Հունաստանի, Բուլղարիայի, Սերբիայի, Ռումինիայի, Եգիպտոսի և Թունիսի անջատվելուց հետո, հերթը հայերինն է: Սակայն արաբ հեղինակները այստեղ նկատում են մի նրբություն. վերը թվարկած երկրները կայսրության ծայրամասերն էին և նրանց անջատվելը դեռևս հարցականի տակ չէր դնում կայսրության բուն գոյությունը: Այլ բան էր Արևմտյան Հայաստանը, որ արաբ հեղինակները՝ Սամի Արբաշը, Ֆուադ Հաֆիզը և այլն, համարում են Թուրքիայի սիրտը՝ կալք: Նրանց կարծիքով այդ սրտի, այսինքն Արևմտյան Հայաստանի անջատումը աղետաբեր կլիներ բուն թուրքական պետության գոյության համար: Ֆուադ Հաֆիզը նշում է, որ օսմանյան կառավարողները գտնում էին, որ չի կարելի թույլ տալ հայերի անջատվելը, քանի որ ըստ նրանց «գրկվել օսմանյան պետության մի մասից հօգուտ հայերի, նշանակում էր նրա սրտի կորուստը և մայրամուտը»¹⁰: Ե՛վ եթե հայերը վստահեցնում էին, որ նրանք անջատման նպատակներ չէին հետապնդում, այլ ջգտում էին բարեփոխումների և Լեռնալիբանանի մեծ մի համեստ վարչական ինքնավարության, որի մասին հատուկ շեշտում է Մուսա Պրեմսը¹¹, սակայն ոչ սուլթանը և ոչ էլ երիտթուրքերը չէին հավատում դրան: Ե՛վ դրանից հետո, ինչպես հաստատում են արաբ հեղինակները, երիտթուրքերի ղեկավարությունը կանգնում է կայսրության փարածքում ապրող հայերին ֆիզիկապես ոչնչացնելու քաղաքականության վրա, որպես թուրքական պետության փրկության և նրա ամբողջականության պահպանության միակ և հուսալի միջոց:

Հայոց ցեղասպանության երրորդ պատճառը արաբ հեղինակները համարում են հայերի, ինչպես նաև Օսմանյան կայսրության այլ ոչ թուրք ժողովուրդների բռնի թուրքացման և էթնիկական առումով մաքուր թուրքական պետություն ստեղծելու քաղաքականության չախողումը: Ինչպես

մշում է Նաիմ ալ-Յաֆին, 1908 թ. հեղաշրջումից և իշխանության գլուխ գալուց հետո «երիպոթուրքերը հակվեցին Օսմանյան կայսրության հպարակների՝ արաբների, հայերի, քրդերի և մյուս ազգությունների թրքացմանը»²⁰: Եվ մա եզրակացնում է, որ «հայերի և արաբների թշնամին մեկն էր՝ երիպոթուրքերի ղեկավարությունը»²¹:

Այս հարցը բավականին հանգամանորեն է լուսաբանվում Ջիհադ Մալեհի «Թուրքական թուրանիզմը ֆունդամենտալիզմի և ֆաշիզմի միջև» աշխատության մեջ, որի մի գլուխը վերնագրված է «Հայկական հարցը»: Նա մշում է, որ երիպոթուրքերի ազգային քաղաքականության բնորոշ գիծը «մոլեռանդ մացիոնալիզմն էր, հիմնված ենթակայության և բռնի թուրքացման սկզբունքների վրա»²²:

Հայերի և կայսրության մյուս ժողովուրդների բռնի թուրքացման հարցին ընդարչակ էջեր են հարկապել իրենց աշխատություններում Ֆուադ Հասան Հաֆիզը, Մրվան ալ-Մուդավարը, Իլյաս Չանանիրին և այլ արաբ հեղինակներ: Արաբ ուսումնասիրողները, մասնավորապես Օսման աթ-Թուրքը, ուշադրություն են դարչրել այն հանգամանքի վրա, որ երիպոթուրքերը չգրում էին բռնի միջոցներով թուրքացնել ոչ միայն քրիստոնյաներին՝ հայերին, հույներին և այլն, այլև ոչ թուրք մուսուլման ժողովուրդներին՝ արաբներին, քրդերին, պարսիկներին, հնդիկներին, որոնք քնակվում էին Օսմանյան կայսրության փարածքում ²³: Հետևաբար, բռնի թուրքացման քաղաքականությունը համընդհանուր բնույթ էր կրում:

Արաբ հեղինակները բացահայտել են, որ բռնի թուրքացման և էթնիկական «մաքուր» թուրքական պեպություն ստեղծելու չգումմները խարսխված էին թուրք էթնոսի գերազանցության վրա: «Թուրքական ազգը,- գրում է Նաիմ ալ-Յաֆին, - համարվում էր բարչր մյուս ազգերից»²⁴: Մակայն արաբ հետազոտողները վճռականորեն հերքում են այդ հակազիփական թեզը, ապավինելով հայերի, հույների, արաբների և կայսրության այլ ժողովուրդների ստեղծած մշակութային արժեքներին: Ֆուադ Հասան Հաֆիզը ընդգծում է, որ հայերը ստեղծել են իրենց ինքնատիպ քաղաքակրթությունը և վիթխարի ավանդ ներդրել համաշխարհային քաղաքակրթության մեջ²⁵: Մամիր Արբաշի բնութագրմամբ «հայ ժողովուրդն այն ժողովուրդն է, որ հռչակվել է իր խելքով, հանճարով և խիզախությամբ»²⁶ իսկ լիբանանցի պարմաբան Սալեհ Չաիր ադ-Դինն իր «Հայեր, ժողովուրդ և պրոբլեմ» աշխատության մեջ հաբուկ գլուխ է մկիրել հայերի ստեղծած մշակույթին և քաղաքակրթությանը, շար բարչր գնահատելով այն ²⁷:

Կայսրության ոչ թուրք ժողովուրդները հակադրվում էին բռնի թուրքացմանը և ինչպես նշում են Մրվան ալ-Մուդավարը, Էմիլ Թուման և մյուսները, կայսրության առանցքին մասերում, մասնավորապես արաբական երկրներում, դժգոհությունները վերածվեցին զինված ապաստամբության²⁸: Հայերը, բնականաբար, նույնպես դիմադրում էին թուրքացման քաղաքականությանը, որի մասի հիշատակում են արաբ պատմաբանները: Այսպես, օրինակ, Մալեհ Չահր ադ-Դինը նշում է, որ «Հայերը, ինչպես նաև արաբները, վճռականորեն ընդդիմանում էին թուրքացմանը, որպեսզի պահպանեն իրենց լեզուն, մշակույթը, սովորությունները և ավանդույթները»²⁹:

Սակայն հայերի ընդդիմությունը չվերածվեց զինված պայքարի: Սա որպես սկզբունքային և կարևոր հագամանք ընդգծում են բոլոր արաբ հեղափոխողները: «Պայքարելով թուրքական իշխանությունների թուրքացման քաղաքականության դեմ հայերը պահանջում էին ինքնավարություն, ազատություն և առանց հալածանքների կյանք»³⁰, - շեշտում է Մալեհ Չահր ադ-Դինը: Սա շար կարևոր դիպողություն է, որից հետևում է, որ հայերը ոչ մի առիթ չեն փվել օսմանյան իշխանություններին իրենց ֆիզիկական ոչնչացման համար: Նրանք, ինչպես հաստատում են արաբ հեղինակները, բռնի թուրքացմանը ընդդիմանում էին հենվելով իրենց հոգևոր-մշակութային արժեքների, քաղաքակրթության վրա, որը երիպթուրքերը, դարչյալ արաբ հեղինակների հավաստմամբ, ի վիճակի չէին հաղթահարել և մարսել խաղաղ և քաղաքակիրթ մեթոդներով:

Ձախողում կրելով բռնի թուրքացման քաղաքականության մեջ, երիպթուրքերը կանգնեցին հայերին ֆիզիկապես ոչնչացնելու քաղաքականության վրա: Այս տեսակետը շար որոշակիորեն և հստակորեն է արտահայտել Մալեհ Չահր ադ-Դինը, որը գրում է, որ իթթիհադականների մոտ ծագեց «հայերին իրենց հարագատ վայրերից հանելու և Օսմանյան կայսրության ամբողջ փարածքում ոչնչացնելու ծրագիրը»³¹: Ուշագրավ է նաև Իլյաս Չանամիրիի տեսակետը: Նա գրում է, որ «Հայերի դեմ Բարչո Դեան քաղաքականությունը հենվում էր կոռնա-դավանական մոտիվի վրա և նրա նպատակն էր ոչնչացնել քրիստոնյաներին մուսուլման-թուրքերի չեղքով»³²: Նույնանման տեսակետներ են արտահայտում նաև Ֆուադ Հաֆիզը, Ջիհադ Մալեհը, Մրվան ալ-Մուդավարը, Մասուդ Չահիրը և արաբ այլ հեղինակներ:

Հայկական ցեղասպանության չորրորդ պատճառը՝ պամթուր-

քիզմն էր: Այս հարկում արաբ հեղինակները միակարծիք են: Ջիհադ Սալե-
հը պանթուրքիզմը բնութագրում է որպես «ուսասյական, շովինիստական,
հերադիմական, ֆաշիստական շարժում»³¹: Երիտթուրքերը փայփայում
էին թուրքական բոլոր ժողովուրդներին իրենց իշխանության ներքո միա-
վորելու ծրագրեր: Մրվան ալ-Մուդավարի կարծիքով նրանք չգրում էին
ստեղծել «նոր կայսրություն, քաղկասկած թուրք ժողովուրդներից, որոնք
բնակվում են Կովկասյան լեռներից մինչև Թուրքեստանի սահմանները»³²:
Արաբ հեղինակները գտնում են, որ պանթուրքիզմի ծրագրերը մեծ վտանգ
էին ներկայացնում կայսրության բոլոր ժողովուրդներին, սակայն, նրանք
առանցնայնում են հայերին և արաբներին: Նույն Մրվան ալ-Մուդավարն
ընդգծում է, որ թուրանական կայսրություն ստեղծելու դեպքում «նրանում
տեղ չէր մնում մյուս ժողովուրդների համար, այնպիսի ժողովուրդների, ինչ-
պես արաբները և հայերը»³³: Այս երկու ժողովուրդները կանգնած էին պան-
թուրքիզմի ծրագրերի իրագործման ճանապարհին, այդ պարզառով էլ են-
թակա էին վերացման: «Հայերը և արաբները, - գրում է Սալեհ Չահր ադ-
Դինը, - այն երկու ժողովուրդներն էին, որոնք ամենից շատ էին ենթակա
ոչնչացման ռասիստական քաղաքականությանը»³⁴: Արաբ հեղինակները
վկայակոչում են երիտթուրքական ղեկավարներից Ալի Իսհան փաշայի
հայտարարությանը, որ «եթե չլինեին հայերը, մենք վաղուց նվաճած կլի-
նեինք Կովկասը»³⁵:

Այսպիսով, թուրքացման և էթնիկական առումով «մաքուր» թուր-
քական պետություն ստեղծելու խնդիրը միաշուկե պանթուրքիզմի քաղա-
քականությանը: Այս տեսակետը շատ հստակ է արտահայտել Ֆուադ Հա-
ֆիզը. «Այդ երկու խնդիրները պահանջում էին օսմանյան հայերի վերջնա-
կան վերացում»³⁶:

Այսպիսով, ըստ արաբ ուսումնասիրողների, երիտթուրքերին անհ-
րաժեշտ էր ոչնչացնել հայերին, որպեսզի պահպանեին թուրքական պե-
տության ամբողջականությունը, վերածելով այն էթնիկական առումով
միապարթ թուրքական պետության, և իրագործեին իրենց պանթուրանա-
կան էքսպանսիոնիստական ծրագրերը:

Իսկ ինչպե՞ս են գնահատվում արաբական պարմագրության մեջ
1915 թ. իրադարձությունները: Արաբ հեղինակները գտնում են, որ այն, ինչ
տեղի ունեցավ արևմտահայերի հեղ 1915 թ., տեղական բախումներ կամ
սովորական ջարդեր չէին, այլ ցեղասպանություն, որը իրագործվեց օսմա-
նյան պետության կողմից նախօրոք կազմված ծրագրի համաչայն: «Հայե-

րի ցեղասպանությունը, - գրում է Նահիմ ալ-Յաֆին, - իրագործվեց կանխամ-
փածված կերպով և հրահանգներով՝ համաչայն ընդունված ծրագրի»³⁹։
Նման ծրագրի գոյության հանգամանքը ընդգծում է նաև Իլյաս Չանանի-
րին։ «Երբ սկսվեց պատերազմը, - նշում է նա, - թուրքական կառավարու-
թյունը հրաժարվեց հայերի վիճակը բարելավելու ծրագրից և գտավ, որ
պատերազմը հարմար առիթ է ընչեռում իրագործելու հայ ժողովրդի ոչն-
չացման ծրագիրը»⁴⁰։ Արևմտահայերի հետ առաջին համաշխարհային
պատերազմի փարիզներին պատահաժը ցեղասպանություն է գնահատում
նաև Սալեհ Չահր ադ-Դինը, նշելով, որ «այն ինչ փեղի ունեցավ հայերի հետ
1915 թ. և հետագա փարիզներին, ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ ցեղասպանություն»⁴¹։
Իսկ Մուսա Պրենսը գենոցիդի անալոգիայով գիտական շրջանառության
մեջ դրեց «արմենոցիդ» տերմինը, ընդգծելով, որ «արմենոցիդը ամենագե-
նոցիդային գենոցիդն է»⁴²։

Ֆուադ Հաֆիզը, Սամիր Արբաշը և մյուսները՝ հայկական ցեղաս-
պանությունը որակում են որպես «20-րդ դարի սև էջ» և որպես հանցագոր-
ծություն համայն մարդկության դեմ⁴³։

Դրա հետ մեկտեղ արաբ հեղափոխողները հայոց ցեղասպանու-
թյունը դիտարկում են հեղափոխություն այլ ժողովուրդների նկատմամբ կիրառ-
ված ցեղասպանության տեսանկյունից, նրանց մեջ տեսնելով ինչ-որ գենե-
տիկ կապ։ Այդ մտայնումը որոշակիորեն դրսևորվում է, երբ նրանք, հապ-
կապես Մուսա Պրենսը և Ֆուադ Հաֆիզը, հաջորդայնություն են տեսնում
երիտթուրքերի կողմից կիրառված հայոց ցեղասպանության և Երկրորդ
Համաշխարհային պատերազմի փարիզներին Եվրոպայի ժողովուրդների
դեմ Հիտլերի իրագործած ցեղասպանության քաղաքականության միջև։
Մուսա Պրենսը ընդգծում է, որ թուրքերի կապարածը քառորդ դար անց
կրկնեց Հիտլերը⁴⁴։ Նա հիշեցնում է Հիտլերի 1939 թ. օգոստոսի 22-ի ելույ-
թը գերմանական բանակի բարչր հրամանատարության առջև, Լեհաստա-
նի վրա հարձակվելու նախօրեին, որի ժամանակ հրամայելով անխնայ ոչն-
չացնել լեհ տղամարդկանց, կանանց և երեխաներին, Հիտլերը շեշտում է.
«Ո՞վ է այսօր հիշում հայերի կոտորածը»⁴⁵։ Եւ չի կարելի չհամաչայնվել
Մուսա Պրենսի եզրակացության հետ, որ «արմենոցիդը ելակետային փուլ
էր նախափունների կողմից իրագործված ցեղասպանության ճանապար-
հին»⁴⁶։

Համանման գնահատական է տալիս նաև Ֆուադ Հաֆիզը, երբ նա
գուգահեռ է անցկացնում երիտթուրքերի կազմակերպած հայկական և

Հիփոլերի իրագործած ցեղասպանությունների միջև: «Երբ Ադոլֆ Հիփոլերը կատարեց իր ցեղասպանությունը (նկատի ունի հրեաների, լեհերի, սլավոնների և այլն - Ն.Հ.),- գրում է եգիպտացի պատմաբանը,- նա հիշեցրեց հայկական ցեղասպանության մասին որպես օրինակ և նմուշ»⁴²: Սա շար էական բնութագրություն է, որը խոսում է այն մասին, որ երիտթուրքերը փախուցված ցեղասպանության նմուշ, փաստորեն գերմանական ֆաշիստների համար եղել են ուսուցիչներ, որոնք որպես աշակերտներ միանգամայն արժանի են եղել իրենց ուսուցիչներին:

Միաժամանակ արաբ հեղինակները ուշադրություն են դարձնում այն իրողության վրա, որ նամաշխարհային հանրությունը դեռևս ամբողջապես չի դատապարտել այդ հանցագործությունը: Իլյաս Չանանիրին դա համարում է «խայտառակություն ազատ աշխարհի համար»⁴⁴: Միանգամայն իրավասիտեն Մուսա Պրենսը ընդգծում է, որ «արմենոցիդը չունեցավ իր Նյուրեմբերգը»⁴⁵:

Բայց եթե միջազգային հանրությունը չի դատապարտել համայն մարդկության դեմ գործած այդ հանցանքը, ապա հայ վրիժառուները պարծեցին երիտթուրքական այն ղեկավարներին, որոնք մտահոգացան և իրագործեցին այդ ոճրագործությունը: Հայ հայրենասերների գնդակից սպանվեցին Թալեաթը, Ջեմալը, Սաիդ Հալիմը, Շաքիր Բեհա էդ-Դինը, Ջավիդը և ուրիշներ: Այս հարցը բավականին լայնորեն է լուսաբանված հայոց ցեղասպանությանը նվիրված գրականության մեջ: Արաբ հեղինակների մտքերում այդ խնդրին միանգամայն դրական է: Լիբանանյան հանրագիտարանում նրանք որակվել են որպես սուրբ գործի համար նվիրված ֆիդայիներ⁴⁶: Ամին Սաիդը իր արժեքավոր ուսումնասիրության մեջ նշելով, որ հայ երիտասարդները պատերազմից հետո սպանեցին նախկին պրեմիեր մինիստր էմիր Սաիդ Հալիմին, ներքին գործերի նախարար Թալեաթ-փաշային և ծովակալ Ահմեդ Ջեմալ-փաշային, դրանում ոչ մի արդառոց բան չի տեսնում⁴⁷: Նա այդ հարցին մեծ կարևորություն է տվել և ցանկացել, որ արաբ ընթերցողներն իմանան թե երիտթուրքական ղեկավար ոճրագործներից որը ում չեղո՞վ, երբ և որտեղ է սպանվել: «Առաջինը, - նշում է նա,- սպանվեց Թալեաթ-փաշան Բեռլինում, 1921 թ. մարտի 15-ին, Մողոմոն Թեհերյանի չեղով»⁴⁸: Հետո, 1921 թ. դեկտեմբերի 6-ին Հռոմում Արշավիր Շիրակյանի գնդակից սպանվում է էմիր Մուհամմադ Սաիդ Հալիմը, 1922 թ. ապրիլի 7-ին Բեռլինում՝ Շաքիր Բեհա էդ-Դինը, իսկ 1922 թ. հուլիսի 21-ին Թիֆլիսում՝ Ջեմալ-փաշան⁴⁹:

Սողոմոն Թեհլերյանին, Արշավիր Շիրակյանին, Պետրոս Տեր-Պողոսյանին և Ստեփան Ծաղիկյանին, որոնք պատժեցին երիտթուրքական ոճրագործերին, ազգային վրիժառուներ և հերոսներ են համարում մաս Սամիր Արբաշը, Ասադ Դադիրը, Սալեհ Չահր ադ-Դինը և մյուս արաբ ուսումնասիրողները:

Երիտթուրքական հանցագործներին հայ վրիժառուների կողմից պատժելու հարցը քննարկելիս արաբ հեղինակները ցուցաբերում են ինքնատիպ մոտեցում: Նրանք այդ հարցի լուսաբանությանը և գնահատմանը մոտենում են մաս արաբների հետ առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ րեղի ունեցած ողբերգության րեսանկյունից: Այս հարցը պարզաբանման կարիք է գտում:

Արաբ հետազոտողները, մասնավորապես Ամին Սաիդը, Ֆուադ Հաֆիզը, Սալեհ Չահր ադ-Դինը և ուրիշներ, հենվելով փաստաթղթերի և այլ արժեքավոր աղբյուրների վրա, գտնում են, որ հայերը և արաբները այն երկու ժողովուրդներն էին, որոնք առաջին հերթին էին հերթակա ոչնչացման և որ երիտթուրքերը ծրագրել էին ոչ միայն հայերի, այլև արաբների ցեղասպանությունը: Երիտթուրքերին հաջողվեց լիովին իրագործել իրենց ծրագիրը հայերի նկատմամբ: Ինչ վերաբերվում է արաբներին, ապա երիտթուրքերին՝ դա հաջողվեց մասամբ: Նրանք գլխապես արաբների ազգային-ազատագրական շարժման ղեկավարներին և մրավորականության ծաղիկը: Երիտթուրքերի եռապետության (Էնվեր, Թալեաթ և Ջեմալ) անդամ, Սիրիայում րեղադրված Թուրքական Չորրորդ բանակի հրամանատար Ջեմալ-փաշայի հրամանով Դամասկոսում, Բեյրութում և Ալեյում 1915-1916 թթ. կախաղան բարչրացվեցին արաբների ազատագրական պայքարի առաջնորդները՝ Արդել Համիդ Չահրավիի գլխավորությամբ: Հազարավոր արաբական ընտանիքներ բռնագաղթվեցին իրենց հարազատ բնակավայրերից Անատոլիայի խորքերը, որոնցից հազար-հազարավորները գոհ գնացին քաղցին և սովին, ինչպես հայ բռնագաղթվածները: Արաբները լավ են հիշում այս ամենը և դա համարում են իրենց մեծ համագային ողբերգությունը: Այդ պատճառով էլ նրանց համար միանգամայն հասկանալի է հայ վրիժառուների սխրանքը: Եւ արաբական պատմագրական միտքը հանգել է հիմնավոր եզրակացության՝ հայ վրիժառուները ոչնչացնելով Թալեաթին, Ջեմալին և երիտթուրքերի այլ ղեկավար հանցագործներին, դրանով իսկ վրեժ են լուծել մաս արաբների փոխարեն: Ֆուադ Հաֆիզը շար աստակ կերպով է չկակերպում այդ րեսակետը: Նա գտնում

է, որ երիտթուրքական հանցագործներին սպանելը «արդարացի պատիժ էր ոչ միայն 1915 թ., առաջին համաշխահային պատերազմի փարիզներին կատարված հայերի ցեղասպանության համար, այլև արաբական ապստամբության ղեկավարների սպանության համար, որոնք մահապատժի ենթարկվեցին 1916 թ. Շամուն (Սիրիայում - Ն.Հ.) և հարևան վիլայեթներում փեղադրված Չորրորդ օսմանյան բանակի հրամանատար Ջեմալ-փաշայի կախաղանների վրա»⁵⁴: Սամիր Արբաշը նույնպես հայերի արարքը համարում է «արդարացի ոչ միայն հայոց ցեղասպանության, այլև արաբական ապստամբության առաջնորդների սպանելու կապակցությամբ, իրագործված Ջեմալ-փաշայի և Սիրիայում գտնված Չորրորդ բանակի հրամանատարության կողմից»⁵⁵: Արաբ պատամբաբանները Սողոմոն Թեփեռյանին և նրա գործընկերներին ուղղակի համարում են հերոսներ: Այդ կարծիքին է Սաադ Դադիրը, որն իր «Արաբների ապստամբությունը» գրքում, որի մի ենթաբաժինը վերնագրված է «Հայկական հարցը», գեղեղել է Պեպրոս Տեր-Պողոսյանի և Ստեփան Ծաղիկյանի համարել լուսանկարը, դրան կցելով հետևյալ տեքստը. «Հայ հերոսներ Պեպրոս Տեր-Պողոսյան և Ստեփան Ծաղիկյան, որոնք սպանել են Ջեմալ-փաշային Թիֆլիսում 1922 թ., վրեժ լուծելով մեկուկես միլիոն հայկական զոհերի և արաբ զոհերի համար»⁵⁶:

Արաբական պատմագրությունը, որը հենվում է պատմականության և գիտական օբյեկտիվության սկզբունքների վրա, ընդլայնում է հայոց ցեղասպանության հետ կապված խնդիրների ուսումնասիրության դաշտը: Արաբական աղբյուրների և տեսակետների ներհոսքը այդ բնագավառ նպաստում է հայոց ցեղասպանության առավել հիմնավոր հետազոտմանը:

1. Ֆայեզ ալ-Ղոսեյն, Ջարդերը Հայաստանի մեջ, Բեյրութ, 1988 թ. (արաբերեն):

2. Moussa Prince, Un Genocide Impuni. L'Armenocide. Introduction, Bayrouth, 1960.

3. Իլյաս Չանանիրի, Ժողովրդի ողբերգությունը, Երուսաղեմ, 1985 թ. (արաբերեն):

4. Նաիմ ալ-Յաֆի, Հայերի կոտորածները և արաբական հասարակական կարծիքի դիրքորոշումը: Ապրիլի 24, Լաթաքիյա, 1992 թ. (արաբերեն):

5. Սալեհ Չահր ադ-Դին, Օսմանյան կառավարության քաղաքականությունն Արևմտյան Հայաստանում և մեծ տերությունների դիրքորոշումը հայկական հարցում/ 19-րդ դ. վերջին քառորդ - 20-րդ դ. առաջին քառորդ/, Երևան, 1994 թ:

6. Ֆուադ Հասան Հաֆիզ, Հայ ժողովրդի պապմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, Կահիրե, 1986 թ. (արաբերեն):

7. Մրվան ալ-Մուսավար, Հայերը պապմություն ընթացքում, Բեյրութ, 1982 թ. (արաբերեն):

8. Օսման աթ-Թուրք, Էջեր հայ ազգի պապմությունից, Հալեբ, 1960 թ. (արաբերեն):

9. Սամիր Արբաշ. Հայաստան, երկիր և ժողովուրդ, Բեյրութ, 1991 թ. (արաբերեն):

10. Սալեհ Չահր ադ-Դին, Հայեր. ժողովուրդ և պրոբլեմ, Լիբանան, 1988 թ.:

11. Амин Саид, Восстания арабов в 20-ом в. Перевод с арабского, Москва, 1974.

12. Эмиль Тума, Национально-освободительное движение и проблемы арабского единства. Перевод с арабского, Москва, 1977.

13. Zein N. Zein, Emergence of Arab Nationalism, N.Y.1973.

14. Ջիհադ Սալեհ, Թուրքական թուրանիզմը ֆունդամենտալիզմի և ֆաշիզմի միջև, Բեյրութ, 1987թ. (արաբերեն):

15. Ասադ Դադիր, Արաբների ապստամբությունը, Հալեբ, 1989 թ. (արաբերեն):

16. Մասուդ Չահիր, Լիբանանի սոցիալական պարմությունը, Բեյրութ, 1974թ. (արաբերեն)
17. Ֆուադ Հասան Հաֆիզ, նշվ. աշխ. էջ. 180:
18. Նույն փեղում, էջ. 207:
19. Moussa Prince, L'Armenocide, p.28.:
20. Նահմ ալ-Յաֆի, նշվ. աշխ. էջ. 14:
21. Նույն փեղում, էջ. 17:
22. Ջիհադ Սալեհ, նշվ. աշխ. էջ. 5:
23. Օսման աթ-Թուրք, նշվ. աշխ. էջ. 236:
24. Նահմ ալ-Յաֆի, նշվ. աշխ. էջ. 25:
25. Ֆուադ Հասան Հաֆիզ, նշվ. աշխ. էջ. 3:
26. Մամիր Արբաշ, նշվ. աշխ. էջ. 7:
27. Սալեհ Չահիր ադ-Դիմ, Հայեր. ժողովուրդը և պրոբլեմ, էջ. 25-35:
28. Տես, Մրվան ալ-Մուդավար, նշվ. աշխ. էջ. 403; Էմիլ Թումա, նշվ. աշխ. էջ. 104-105 և այլն:
29. Սալեհ Չահիր ադ-Դիմ, նշվ. աշխ. էջ. 95:
30. Նույն փեղում:
31. Նույն փեղում:
32. Իլյաս Չանանիրի, նշվ. աշխ. էջ. 3:
33. Ջիհադ Սալեհ, նշվ. աշխ. էջ. 5:
34. Մրվան ալ-Մուդավար, նշվ. աշխ. էջ. 403:
35. Նույն փեղում:
36. Սալեհ Չահիր ադ-Դիմ, նշվ. աշխ. էջ. 67:
37. Նույն փեղում, էջ. 95:

38. Ֆուադ Հասան Հաֆիզ, նշվ. աշխ. էջ. 302:
39. Նաիֆ ալ-Յաֆի, նշվ. աշխ. էջ. 12:
40. Իյյաս Չանանիրի, նշվ. աշխ. էջ. 60:
41. Սալեհ Չահր ադ-Դին, Օսմանյան կառավարության քաղաքականությունը. էջ. 26:
42. Moussa Prince, L'Armenocide, pp 26-27.
43. Ֆուադ Հաֆիզ, նշվ. աշխ. էջ. 297; Սամիր Արբաշ, նշվ. աշխ. էջ. 165:
44. Mussa Prince, L'Armenocide, p. 38.
45. Նույն տեղում, էջ. 7:
46. Նույն տեղում, էջ. 60:
47. Ֆուադ Հաֆիզ, նշվ. աշխ. էջ. 297;
48. Իյյաս Չանանիրի, նշվ. աշխ. էջ. 60:
49. Moussa Prince, L'Armenocide, p.51.
50. Ֆուադ Իֆրահիմ ալ-Բուսրանի, Հանրագիտարան, հ.10, Բեյրութ, 1973 թ., էջ 310: (արաբերեն)
51. Амин Саид, указ. раб. с. 80.
52. Նույն տեղում:
53. Նույն տեղում:
54. Ֆուադ Հասան Հաֆիզ, նշվ. աշխ. էջ. 316:
55. Սամիր Արբաշ, նշվ. աշխ. էջ. 182:
56. Սադ Դադիր, Արաբների ասպարհությունը, Հալեբ, 1989 թ. (արաբերեն):

9/47.925

7-85

